

Günümüz Fıkhî-İktisadî Problemlerin Değerlendirilmesinde Fıkıh Mirasımız İle İlişki Biçimimiz

Soner DUMAN¹

Özet

Bu çalışmanın amacı günümüzde ortaya çıkan iktisadî problemlerin İslamî açıdan değerlendirilmesinde fıkıh geleneğimizin ne ölçüde işlevsel olabileceği tartışmalarına ışık tutmaktır. Konuya ilişkin üç temel bakış açısından birine göre fıkıh geleneği bu konuda işlevsel olmadığından günümüze bir katkı sunamaz. Bir başka yaklaşım ise fıkıh geleneğinden herhangi bir usule dayanmaksızın gelişi güzel tercihlerde bulunan telifikçi yaklaşımdır. Bizim savunduğumuz yenilikçi yaklaşım ise fıkıh geleneğinin aynen değil ancak yenilenerek günümüz sorunlarının çözümüne katkı sunabileceği yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, gelenekçi yaklaşım, taklit, telifikçi yaklaşım, yenilikçi yaklaşım.

The Way of Relationship with Our Fiqh Heritage in Evaluation of Current Fiqh-Economical Problems

Abstract

This work aims to clarify how functional is the fiqh tradition in regarding the modern economic problems from Islamic perspective. There are three points of view in this subject. One of them holds that the fiqh tradition is not functional anymore, so it can't contribute in this area. Another approach –called the eclectic approach– makes preferences from the fiqh tradition randomly without using any reliable method. The innovative approach that is supported in this paper holds that fiqh tradition can contribute in solving the economic problems in Islamic perspective but not in the way of simulation or eclecticism but by renewing.

Keywords: Fiqh, traditionalist approach, simulation, eclectic approach, renewing approach.

¹ Doç. Dr, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, duman@sakarya.edu.tr
© IJISEF, 2015

1. “Günümüz Fıkîhî-İktisadî Problemleri” Ne Demek?

Müslümanların dünya ölçeğinde söz sahibi olduğu, gündemi belirlediği dönemlerin aksine modern zamanlar, bu zaman diliminde yaşayan Müslümanları “gündeme tabi olan” konumuna indirmiştir. An itibarıyla Batı, dünyanın siyasî, sosyal, ekonomik, hukukî, ahlakî, sanatsal vb. gidişatına yön verme konumunda bulunmakta ve buna karşılık İslam dünyası zikredilen açılardan “bağımlı” bir konumda bulunmaktadır.

İktisadî sorun ve problemleri toplumsal diğer değişkenlerden ayırt etmek mümkün değildir. Zira toplum, kompleks bir ilişkiler ağına sahip olup bu ağda yer alan herhangi bir unsuru diğerlerinden bağımsız değerlendirmek mümkün olmaz. Bu bağlamda “ekonomik sorun” ifadesi, toplumun siyasetinden, ahlakından, dinî yaşantısından bağımsız olarak görülemez.

Şayet şu anda dünya ölçeğinde Batı’nın bir belirleyiciliği söz konusu ise ve bu belirleyicilik toplumsal ilişkiler ağındaki bütün alanlara etki ediyorsa o zaman “ekonomik problemler” de doğrudan bu etki alanına dahildir. Bir başka deyişle bugün Müslümanların gündemine giren ve çözüm bekleyen “ekonomik soru(n)lar”ın bütünü değilse bile çoğunluğu aslında büyük ölçüde; temelinde Batı felsefesi ve yaşam tarzının bulunduğu bir takım kavram, kurum ve uygulamaların, İslam’ın sabiteleri ve geleneği dikkate alındığında nasıl değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin sorunlardır. Söz gelimi “sigorta”, “bankacılık”, “modern şirketler” batı tipi kurumlar olup bu kurumlara ilişkin kavram ve uygulamalar başlı başına bir problem alanı teşkil etmektedir.

Günümüzde, fukahanın yüzleşmek durumunda olduğu ekonomik soru(n)ları iki grupta mütalaa etmek mümkündür:

- (i) Öteden beri fıkîh ilminde ele alınan ekonomik meselelerin günümüz şartlarında nasıl uygulanacağına ilişkin problemler.

Örneğin alım-satım, sarf, selem, kira, kefalet, vekalet vb. akitler İslam hukukçularının ilk dönemden itibaren ele aldığı ve hükme kavuşturduğu meselelerdendir. Bununla birlikte gelişen şartlar ve meydana gelen değişimler sebebiyle söz konusu akitlerin uygulama biçimlerinde de farklılıklar meydana gelmektedir.

İnternet üzerinden yapılan alış-verişler; “icap ve kabul”, “akit meclisi” vb. kavramların yeniden tanımlanması veya gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

Forex, swap vb. işlemler, klasik dönemdeki sarfa ilişkin hususların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

- (ii) Çağımıza özgü yeni akit tipleri ve ekonomik kavram ve kurumların değerlendirilmesine ilişkin problemler.

İktisadî alana ilişkin bir takım kavram ve kurumların benzeri klasik dönemde mevcut olmayıp çağımıza özgüdür. Örneğin sigorta, çağdaş şirketler, imtiyaz sözleşmeleri, akreditif, telif hakları, reklam ve promosyon, vb. kavramlar klasik dönemde bulunmayan ve çağımıza özgü kavram ya da kurumlardır. İşte bu gibi kavram ve uygulamaların klasik akit tipleriyle mukayesesi, benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulması, bu akit tipleri hakkında hüküm verilmesi, klasik fıkıh literatüründe doğrudan ele alınmayan meselelerdir.

2. Günümüzde Fıkıh Mirasımıza Yaklaşım Biçimleri

Genel anlamda “modern fıkıh problemleri” ve daha özeldede de “fikhî-iktisadî problemler”in fıkıh nokta-i nazarından nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorusu, zorunlu olarak fıkıh mirasımızla ilişki biçimimizi gündeme getirir. Daha açık bir deyişle fıkıh mirasımızın, modern sorunlarımızın çözümünde işlevsel olup olmaması veya nasıl bir işlev göreceği hususu, cevap bekleyen önemli bir sorudur.

Modern dönemde, İslamî konularda görüş belirtenlerin fıkıh mirasına yönelik farklı tasavvurlara sahip olduğu görülür. Bu tasavvur farklılığı, söz konusu yaklaşım sahiplerinin meselelerin çözümünde gelenekle ve mirasla ilişki biçimlerini de doğrudan etkimektedir.

Aşağıda fıkıh mirasımıza yönelik –tespit edebildiğimiz– farklı tasavvur biçimlerini ortaya koyarak bu tasavvur biçimlerine ilişkin kendi yorumlarımızı belirteceğiz.

2.1. Tasfiyeci Yaklaşım

2.1.1. Temel Özellikleri

Aynı kategoride ve kapsamda değerlendirilmesi mümkün olmayan; “modernist”, “tarihselci” ve “neo-selefi” kimi çevreler, modern iktisadî problemlerin değerlendirilmesinde geleneksel fıkıh mirasımızın herhangi bir katkısının olamayacağını veya en iyimser ihtimalle sınırlı bir katkısının olabileceği görüşünü savunurlar.⁵⁰ Bu görüş, ilgili grupların bakış açısına bağlı olarak farklı tonlara sahip olabilmektedir.

Bu görüşte olanlara göre fıkıh ilmi, belirli toplumsal şartların ürünü olup ortaya koyduğu çözümler de söz konusu şartlara hitap etmektedir. Günümüzdeki yapı geçmişten neredeyse bütünüyle farklı olduğundan fıkıh

⁵⁰ Aslında bu görüşte olanların geleneksel mirasa yönelik olumsuz yaklaşımı yalnızca iktisadî konularla sınırlı olmayıp genel olarak geleneğin ortaya koyduğu bütün çözümleri kapsamaktadır. Ülkemizde tasfiyeci yaklaşımın en önde gelen temsilcilerinin geleneğe yönelik tutumları daha çok “mealcilik” ya da “Kur’ancılık” gibi isimlerle anılmaktadır. Bu akımın temel temsilcileri, görüşleri ve akıma yönelik eleştiriler için bkz. Mustafa Öztürk, “Dini Hükümlerin Kaynağını Kur’an ile Sınırlandırma Eğiliminin Kaynakları ve Tutarlılığı”, s. 42 vd.

mirası, modern iktisadi sorunların fikhî açıdan değerlendirilmesinde bir katkı sunamaz.⁵¹ Söz gelimi yeni alış-veriş türlerini, tipik bir fıkıh kitabının *kitabu'l-buyu'* (alım-satım kitabı) bölümünde sunulan bilgiler kapsamında değerlendirmek mümkün olmadığı gibi günümüzdeki şirket yapılarını, faiz uygulamalarını, borç ve kredi ilişkilerini de klasik dönemdeki şirket, riba ve karz akitleri üzerinden değerlendirmek, çözüme kavuşturmak mümkün değildir.

Fıkıh geleneğinin günümüz fikhî-iktisadî sorunların çözümünde bir katkısının olamayacağını savunanlar içinde Modernist eğilime sahip olanların son tahlilde önerdiği şey, günümüz Müslümanlarının, Batı tipi iktisadî modellere eklenmesi ve entegre olmasının ötesine geçmemektedir. Bu düşünce sahipleri batı iktisadî modelindeki gayr-i insanî olan unsurların ise elimine veya ıslah edilmesini savunurlar.

Neo-selefi yaklaşımı benimseyenler ise iktisadî problemleri, geleneği baypas etmek suretiyle doğrudan İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in yeniden yorumlanmasıyla, bir başka deyişle "kurucu ictihad" yöntemiyle çözümlerin doğruluğunu savunurlar.⁵² Nitekim, başta Arap dünyası olmak üzere bu görüşü benimseyenlerce hazırlanan tez ve çalışmalarda çoğunlukla "Kur'an'da faiz", "sünnette ticaret" vb. isimlerin kullanılması da bu görüşün pratiğe yansımından başka bir şey değildir.

2.1.2. Tasfiyeci Yaklaşımın Problemleri

Bu yaklaşımın temel problemi meşrûiyete ilişkindir. Zira geniş Müslüman kamuoyu nezdinde on asırı aşkın bir süredir oluşan geleneği, mezheplerin yaklaşım tarzlarını dikkate almaksızın üretilen çözümlerin benimsenmesi ve meşrû görülmesi gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Diğer yandan özellikle modernist yaklaşımı benimseyenler açısından bir "kimlik kaybı" ve "Batı değerleri içinde erime" durumu söz konusudur. Kapitalist veya Liberal ekonomi modellerinin kısmen ıslahını salık veren bu

⁵¹ Çağımız düşünürlerinden Roger Garaudy'nin aşağıdaki ifadeleri, tasfiyeci yaklaşımın karakteristik özelliklerini bir bütün olarak ifade etmektedir: "İslam geleceğe, ya bakışlarını geçmişe çevirmiş halde, yani Emeviler ve Abbasiler zamanında geliştirilen hukukî meseleler hakkındaki şerhleri ve şerhlerin şerhlerini geveleyip durarak, geri geri girecektir. Yahut da İslam, dünyayı evrensel bir intihara sürükleyen yeni bir büyüme modeli meselesini çözmeye muktedir olduğunu gösterecektir. Böylelikle İslam, Bizans ve Pers İmparatorluklarının çökmesiyle ortaya çıkan problemleri, Hicretin I. Yüzyılında nasıl çözüp ihtişamla yükselmişse, çağımızın meselelerini de çözüme kavuşturarak yeniden şahlanacaktır. Şimdinin ve geleceğin bütün meselelerinin halledilmiş olduğuna ve günümüzün meselelerine cevap verebilmek için geçmişin formüllerini ezbere bilmenin yeteceğine gururlu bir şekilde inanmak kadar hiçbir şey, Kur'an'ın dinamik dünya görüşüyle asla bağdaşmaz... Kapitalizm ve sosyalizmin bugünkü sorunlarına ve her ikisinin yaşadığı Batı tipi büyümenin ana meselesine İslam, skolastik ve kitabi şerhlerden hareketle değil, aksine basit ve temel mesajından yola çıkarak cevap verebilir." (Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, s. 148-149.)

⁵² Bu görüşün ayrıntılı bir tanımlaması ve eleştirisi için bkz. Kavak, "Dünyevî Bir Fıkıh İnşasına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usulü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi", s. 35-72.

yaklaşım tarzı, Müslümanların Batı karşısında kimlik erozyonuna uğramaları sonucunu doğuracaktır.

Selefi yaklaşımı benimseyenler açısından ise geleneğin süzgecinden geçmiş, tarihsel pratikte denenmiş-sınanmış, sağlaması yapılmış ictihadları terk ederek, Kur'an ve Sünnet'e yeni yorumlar yapmak suretiyle aslında çağın dayatmalarını bir şekilde "ictihad" adı altında Kur'an ve Sünnet'e söyletme tehlikesi söz konusudur. Bu yaklaşım, on asrı aşkın tecrübeyi dikkate almayarak ve Müslümanları vahiyle yeni muhatap olmuş gibi tasavvur etmek suretiyle her defasında "Amerika'yı yeniden keşfetme" sonucundan başka bir şeye yol açmayacaktır.

2.2. Gelenekçi Yaklaşım

2.2.1. Temel Özellikleri

Tasfiyeci yaklaşımın tam karşısında yer alan ve çoğunlukla gelenekçi çevrelerce savunulan yaklaşıma göre, "fıkıh mirasımız günümüz müslümanlarının ekonomik problemlerini çözme konusunda kâfi çözümler sunmaktadır. Yapılması gereken şey bu mirası özümsemek ve uygulamaktır. Mezheplerin sunduğu çözümler yalnızca kendi dönemlerine ilişkin problemleri değil kıyamete kadar gelecek tüm Müslümanların sorunlarını çözecek teklifler, hükümler ortaya koymuşlardır."

Son iki asırda İslam dünyasının yaşadığı tecrübenin geleneğe ilişkin en olumsuz yönü, geleneği kurumsal olarak günümüze kadar getiren yapıların, büyük ölçüde dağılma sürecine girmeleri, iç işleyişlerini, usul ve yöntemlerini, eğitimlerini yitirmeleridir. Günümüzde fıkıh geleneğinin kurumsal yapıları olan mezheplerin hoca-talebe ilişkisi içerisinde, bir medrese çatısı altında eğitimi verilmediğinden, gelenek içinde neyin "yenilenmesi" neyin "yinelmesi" gerektiğine karar verecek olan ve "mezhep içi ictihad" olgusuna yön verecek kadrolar bulunmamaktadır. Bu durum, aynı zamanda belirli bir ekol adına konuşacak "sözcü" konumunda kimselerin de mevcut olmaması sonucunu doğurmaktadır. Günümüzde "gelenekçilik", bir fıkıh geleneğine ilişkin fetvaları herhangi bir denetim, kontrol ve sağlama yapmaksızın günümüze aynen aktarımda bulunmaktan ibaret bir görünüm arz etmektedir.

Bu yaklaşım sahipleri, günümüzde karşılaşılan tüm sorunlara, fıkıh mirasımızda yer alan hükümleri doğrudan kaynak göstererek çözme yanlısıdırlar. Bu yüzden mevcut sorunları fıkıh müellefatının derinliklerinde araştırma yolunu seçerler. Fıkıh mirasında hazır cevabı bulunmayan bir problemle karşılaştıklarında ise çoğu zaman çekingen ve olumsuz bir tavır takınırlar. Müslüman kamuoyu nezdinde bir konuda genel bir kabul oluştuğunda ise bunu "zarurete binaen" benimserler. Bu sebeple "kredi

kartının kullanımı”⁵³, “katılım bankalarına para yatırma”, “zorunlu trafik sigortası” gibi pek çok modern konuda ilk başta negatif veya çekingen tavır benimseyen bu çevreler, özellikle dünya çapında fikhî konseylerin ilgili meseleleri enine boyuna tartışıp ortak tavır geliştirmelerinden sonra, şartların da zorlamasıyla bunları benimsemek durumunda kalmışlardır.⁵⁴

2.2.2. Gelenekçi Yaklaşımın Problemleri

Gelenekçi yaklaşıma ilişkin en büyük problem, fıkıh mirasındaki hazır çözümlerin ortaya konulduğu bağlam ile günümüzdeki bağlamın farklılığının idrak edilememesi sorunudur. Fıkıh ekollerinin “kurucu imamlarının” yaklaşık on iki asır önce yaşadığı, mezheplerin kurumsal kimlik kazanmasının ise yaklaşık on asır önce tamamlandığı dikkate alındığında, mezhep kitaplarında yer alan hazır çözümlerin şu veya bu şekilde yaklaşık on asırlık zaman dilimi öncesinden günümüze intikal ettiğini söylemek mümkündür. Elbette ilerleyen zaman dilimi içinde bir mezhebe bağlı müctehidlerin, kurucu imamların fetvalarını yeniden yorumladıkları, boşlukları doldurdıkları ve hatta gerektiğinde kurucu imamların icihadlarını değiştirdikleri vakidir.⁵⁵ Oysa günümüzde “gelenekçi” yaklaşım sahiplerinin yaptığı şey, fıkıh mirasımızı yeniden yorumlamak, güncelleştirmek, yeni sorunlarla yüzleşmek yerine çoğunlukla “aktarım” faaliyetinden ibaret kalmaktadır. Bu ise günün Müslümanlarının sıkıntılarına çözüm sunmak yerine tam ters bir etki yapmakta, günün Müslümanlarının kendi fıkıh gelenekleri hakkında olumsuz bir imaj edinmelerine yol açmaktadır.

2.3. Telfikçi Yaklaşım (Kullanan Yaklaşım)

2.3.1. Temel Özellikleri

Bir fıkıh usulü terimi olarak telfik, müctehid imamlarının hiçbirinin kabul etmeyeceği şekilde bir amelde iki veya daha fazla imamın görüşünü birleştirmek demektir.⁵⁶ Modern dönemlerde ise özellikle kanunlaştırma ve fetva süreçlerinde herhangi bir mezheple bağlı olmaksızın tüm mezhep hükümlerini dikkate almak da genel anlamda “telfik” sözcüğüyle ifade edilmektedir.

Geleneğin Müslüman kamuoyu nezdindeki gücünün farkında olan kimi çevreler, bu bilinçten hareketle günümüz fıkıh-iktisat problemlerinin çözümünde geleneği çoğunlukla “meşrûlaştırıcı” bir araç olarak kullanmaktadır. Buna göre, daha baştan meşrûyeti teslim edilmiş bir mesele, geçmişteki bir fakih veya mezhebin otoritesinden yararlanılmak suretiyle

⁵³ Bkz. <http://www.ihvanlar.net/2012/08/08/kredi-karti-kullanmak-caiz-midir-2/>.

⁵⁴ Bu türden fetvalara örnek olarak bkz. <http://www.fetvameclisi.com/fetva-kredi-karti-caiz-olabilir-mi-47330.html>; <http://www.fetvameclisi.com/fetva-hangi-sigortalar-yaptirilabilir-48114.html>.

⁵⁵ Mezhep içi istidlal hakkında bkz. Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, s. 264 vd.

⁵⁶ Bkz. Mahmud Hâmid Osman, *el-Kâmusu'l-mübîn fî'stîlâhât'l-usûliyyîn*, s. 112.

tezkiye edilmektedir. Bu yapılırken herhangi bir usul, yöntem endişesi taşınmamakta, geçmişteki ictehadlar tamamen keyfî ve gelişigüzel bir biçimde kullanılabilir. Telfikçi yaklaşımın gelenekle ilişki biçimi asla onu anlama, kendi bağlamında değerlendirme, saygı gösterme ilişkisi olmayıp verili durumu geleneğe onaylatma, bir başka deyişle geleneği “noter” gibi kullanmaktan ibarettir.⁵⁷

Günümüzde, modern fikhî-iktisadî meselelerde bu yaklaşımın revaçta olduğu görülür.

Aslen telfik, bireysel dindarlıkta zaruret ve ihtiyaç durumlarında ya da tüm toplumu ilgilendiren kanunlaştırma faaliyetlerinde bir ölçüye kadar toleransla karşılanabilecek bir durum olsa bile⁵⁸, geçmişteki ifadesiyle “tettebbuu’r-ruhas” [her mezhepten ruhsat hükümlerini seçerek alma] boyutu ile bir ilkesizlik ve pragmatizmden öteye gitmemektedir. Geçmişte ileri sürülen görüşler içinde şâzz olarak değerlendirilen, geçmişte de itirazla karşılanmış olan nice görüşler, bu yaklaşım sahipleri tarafından “gelenek” olarak öne sürülebilmektedir. Nitekim bu sebeple usul âlimlerinin pek çoğu “tettebbuu’r-ruhas” adı verilen uygulamayı kabul etmemişler, bunun dinde lakaytlığa ve keyfiliğe yol açma tehlikesinin bulunduğunu belirtmişlerdir.

Bu yaklaşım kabul edildiğinde şu meselelere “caizdir” hükmünü vermek hiç de zor olmayacaktır:

Hadiste sayılan altı madde dışındaki hiçbir malda faizi geçerli kabul etmemek,⁵⁹

Fazlalık faizini (riba’l-fadl) kabul etmemek,⁶⁰

Satım akdinde akdin gereğine aykırı olmamak kaydıyla her türlü şartı kabul etmek,⁶¹

Şarap imalatçısına şarap yapacağı hammaddenin satımını caiz kabul etmek.⁶²

2.3.2. Telfikçi Yaklaşımın Problemleri

Telfikçi yaklaşımın en önemli parametrelerini şu şekilde ifade etmek mümkündür:

⁵⁷ Telfik hakkında benzer yönde olumsuz görüş belirten düşünürler için bkz. Kaya, “Telfik”, DIA, XL, 402.

⁵⁸ Kanunlaştırma faaliyetinde bir mezhebi değil tüm mezhepleri dikkate almanın gerekliliği hakkında bir görüş için bkz. ez-Zerkâ, *el-Medhalü’l-fikhiyyü’l-âmm*, I, 224-225.

⁵⁹ Zira İbn Hazm, faizi yalnızca bu altı maddeyle sınırlı kabul etmektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VII, 401 vd.

⁶⁰ İbn Abbas’ın “faiz yalnızca vadeli işlemlerdir” şeklindeki görüşü, onun ribe’l-fadlı kabul etmediğini göstermektedir. Bkz. Buhârî, *Buyu*, 79; İbn Mâce, *Ebvâbu’t-ticârât*, 49.

⁶¹ Hanbelîler bu görüşü benimserler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 170.

⁶² Ebu Hanîfe bu görüştedir. Bkz. Serahsî, *el-Mebsut*, XXIV, 6.

- (i) Fetvaya esas alınan görüşün, kurumsal bir aidiyet arzemesinin gerekliliği göz ardı edilmektedir.

İslam dünyasında mezheplerin hicrî IV. asırda kurumsal kimliklerini kazandıkları bilinmektedir. Bu tarih öncesinde pek çok müctehid bulunmakta olup, sünnî muhitte söz konusu müctehidlerden yalnızca dördünün görüşünün mezhepleşebildiği ve günümüze intikal ettiği görülür. Bir mezhebe bağlanmanın yani iltizâmın dinen gerekliliği hakkında herhangi bir şer'î delil bulunmamakla birlikte "bireysel dindarlığın keyfilığe bırakılmaması", "hukukî istikrarın sağlanması", "dinde çözülme ve lakaytlığın önlenmesi" gibi sebeplerle zaman içinde bir mezhebe bağlanmanın gerekli olduğu fikri yaygınlık kazanmıştır. Mezheplerin kurumsal kimlik kazanmasından önceki dönemde yaşayan ve görüşleri mezhepleşmemiş müctehidlerin verdiği hükümler kimi zaman fıkıh literatüründe zikredilmekte ve bu görüşler, günümüz araştırmacıları tarafından dikkate alınarak fetva verirken kullanılabilir. Oysa söz konusu görüşlerin hangi usul ve esasa göre verildiği net olarak bilinmemekte, dahası bu bilinse bile tarihsel olarak pratiği bulunmamaktadır.

- (ii) Bir mezhebin görüşü dikkate alınarak fetva verilirken o mezhebin usulü ve delilleri göz ardı edilmektedir.

Klasik dönem fıkıh literatüründe bir mezhebe ait bir hüküm, o mezhebin "usul anlayışı" ve "fetva usulü" bakımından belirli bir prosedüre tabi olarak ve bir sistem bütünlüğü içinde dile getirilmiştir. Günümüz iktisadî problemlerinde teflikçi yaklaşımı esas alarak fıkıh geleneğini işlevsel kılanlar çoğu zaman bu usul anlayışı ve fetva usulünü göz ardı etmektedirler.

- (iii) Klasik dönemde verilmiş bir fetvanın bağlamı göz ardı edilmektedir.

Klasik dönemde bir fetvanın hangi şartlar altında, hangi menfaati korumak üzere, ne gibi saiklerle verildiği dikkate alınmaksızın söz konusu fetvanın "bağlamından koparılarak" günümüze aktarılması yanlış anlamalara sebep olabilmektedir. Buna örnek olarak "şarap imalatçısına üzüm satmanın caiz görülmesi", "darulharpte ehl-i harbe mensup bir kişiden faiz almanın caiz görülmesi", "ine satışının caiz görülmesi" zikredilebilir.

- (iv) Birbiriyle ihtilaf halinde olan görüşler içinden delil kuvvetine göre değil yalnızca "maslahat" ve "zaruret" gibi gerekçelere dayalı olarak tercihler yapılmaktadır.

Söz gelimi, çağdaş murabaha uygulamasında banka müşterisi ile banka arasında satın alma anlaşması, Mâlikilerdeki "vaadin bağlayıcılığı" görüşüne istinaden caiz görülmektedir. Bu görüşün tercih edilme sebebi ise delilinin

kuvvetinden çok, maslahat ve zaruret gerekçesidir.⁶³

(v) Aynı konuda birden fazla müctehidin görüşü bir araya getirilmektedir.

Söz gelimi bugün katılım bankaları murabaha usulüyle “umre”, “seyahat” vb. konularda hizmet satımını yapmaktadır. Bu sonuca her ikisi de telfike dayalı iki yöntem izlenerek ulaşılmaktadır. Bu yöntemlerin birincisi “menfaatlerin muraaha yoluyla satımı”, ikincisi ise “zimmette kiralama” yöntemidir.

Birinci yöntemin adımları şu şekilde ortaya konulmaktadır:

Somut mallarda murabaha yoluyla satım, tüm mezheplere göre caizdir.

“Hizmet / menfaat” Hanefî mezhebi dışındaki mezheplere göre “mal” hükmündedir.

O halde Hanefî mezhebi dışındaki mezhepler açısından hizmet satımının murabaha akdine konu olması caizdir.⁶⁴

Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin “menfaat” ile “mal”ı eşit gördükleri nokta murabaha akdi değildir. Söz gelimi bu mezhep eserlerinde murabaha bölümlerinin tümünde “sil’a (somut mal)” konusundan bahsedilmektedir. İki farklı alana ait hüküm bir meselede bir araya getirilmiş ve bunun sonucunda “murabaha yoluyla hizmet satımı” adı altında yeni bir akit türü oluşturulmuştur. Üstelik iş bununla da kalmamış, günümüzde “bedelli askerlik” vb. uygulamalar “murabaha yoluyla hizmet satımı” adı altında kredilendirilmektedir.

İkinci yöntem olan “zimmette kiralama” yöntemi ise şu şekilde ortaya konulmaktadır:

Somut olmayan bir şeyin zimmette kiralınması veya bir hizmetin zimmette kiralınması Hanefî mezhebi dışındaki mezheplere göre caizdir.

Umre seyahati, özel üniversite eğitimi vb. hususlar zimmette kiralama akdine konu olabilir.

Zimmette kiralanan bu hizmetler, ikinci bir kira akdiyle başkasına kiralınabilir.

Buna göre, katılım bankası, hizmet sunan kurumdan ilgili hizmeti kiralamakta, sonra da kiraladığı bu hizmeti müşterisine daha yüksek bir bedele

⁶³ Abbas Ahmed el-Bâz, “Davâbitü’l-ictihad fî fıkhi’l-muâmelâti’l-muâsıra”, s. 170.

⁶⁴ Bu yönde bir fetva metni için bkz. <http://ifta.ly/web/index.php/2012-09-04-09-55-16/2012-10-16-13-24-07/1951-2014-02-03-07-53-40>.

kiralamaktadır.⁶⁵ Oysa klasik fıkıh literatüründe somut olmayan bir mal veya hizmetin kiralanması kabul edilmekle birlikte bunun ikinci bir kira akdiyle başkasına devri yer almamaktadır. Yine burada ikinci kiracının, ilk kiracıya söz konusu hizmeti satın alacağına dair, kurum tarafından bağlayıcı olarak kabul edilen bir vaatte bulunması da söz konusudur.

(vi) Hükümlerin diyanî – kazaî ayrımı farklı bir düzlemde ele alınmaktadır.

Söz gelimi günümüzde katılım bankaları, murabaha yoluyla ev ya da taşıt satımında tapu ve ruhsatı kendi üzerine almamakta, evin sahibi veya taşıt galerisiyle sözlü olarak yaptığı işlemi bir satım gibi değerlendirmekte, bunu yaparken de ruhsat ve tapu devir işleminin günümüzde satım için getirilen kazaî bir şart olduğunu, diyaneten bunun şart olmadığını, söz konusu devir-teslim işlemlerini yapması halinde masrafların artacağını gerekçe olarak göstermektedir.⁶⁶ Burada doğrudan adı konulmamış bir şekilde hükümlerin diyanî – kazaî ayrımı yapılmaktadır. Ancak klasik fıkıh literatüründe hükümlerin diyanî ve kazaî ayrımına tabi tutulması farklı saiklere dayanmakta ve farklı sonuçlar doğurmaktadır.

(vii) Usulî kavram ve yöntemler, bağlamından koparılmaktadır.

Geçmiş fıkıh mezheplerinin her birinin geliştirdikleri usulde deliller arasında bir hiyerarşik yapı, etkileşim söz konusudur. Hiçbir delil ya da prensip diğeri aleyhine işletilmez, deliller birbirini dengeleyici şekilde işlev görür. Günümüz fıkıh problemlerinin çözümünde ise edille-i şer'iyye, kendi bağlamlarından koparılıp, geçmiştekenden farklı şekillerde ifrat ya da tefrite varacak şekilde tavih edilmiştir. Örneğin pek çok problemin çözümünde “ibaha-i asliye” ilkesi esas alınırken ilke bir can simidi gibi kullanılmaktadır. Yine “zaruret”, “ihtiyaç”, “maslahat”, “zerâi” “makâsıd” gibi kavramlar, kendi orijinal içeriklerini kaybedecek şekilde ifrat ya da tefrit bir biçimde kullanılmaktadır. Bu delillerin herhangi birini tek başına aşırı bir biçimde öne çıkarmak veya geri bırakmak, sorunların çözümünde deliller arasındaki hiyerarşi ve organik bütünlüğü görmezden gelmek yanlış sonuçlara yol açacaktır.

Günümüzde “maslahat” veya “makâsıd” a aşırı bir vurgu söz konusu olup çoğu zaman bu, klasik dönemde Tûfî’de görüldüğü üzere “nassa rağmen

⁶⁵Bu yönde bir fetva metni için bkz. <https://www.google.com.tr/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&cespv=2&ie=UTF-8#q=%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D8%AD%D8%A9%20%D9%81%D9%8A%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%A7%D9%81%D8%B9%20%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%AF%D9%85%D8%A7%D8%AA>

⁶⁶ Bkz. <http://www.tkbb.org.tr/sorularla-katilim-bankaciligi#945>.

maslahat/makâsîd” şeklinde özetlenebilecek bir anlayışa kapı açmaktadır.

(viii) Kavâid-i Külliyye (genel prensipler) Doğrudan Hüküm Vermede Kullanılmaktadır.

Mecelle'nin ilk yüz maddesini oluşturan fikhın genel kuralları, gerek istisnalarının çok olması, gerekse her bir olaya ilişkin özel nass ve düzenlemelerin bulunması gibi sebeplere bağlı olarak fukaha tarafından doğrudan hüküm vermede dikkate alınmamış, yalnızca birbirine benzeyen meseleler arasında ortak bağlar kurma, hükümlerin konuluş amacını kavrama, hukuk nosyonu kazandırma gibi amaçlara bağlı olarak işlevsel görülmüştür. Oysa günümüzde zaman zaman küllî kuralların hükme doğrudan kaynaklık ettiği de görülmektedir. Bu bağlamda “meşakkat teysiri celbeder”, “zaruretler haramı mübah kılar”, “eşyada aslanan ibahadır”, “itibar makasîd ve meâniyedir, elfaz ve mebâniye değildir” şeklindeki genel kuralların doğrudan hükümlere kaynak kılındığı görülmektedir.

3. Fıkıh Mirasımızı Yeniden Üretme

Çağdaş fikhî-iktisadî problemlerin fıkıh açısından ne ifade ettiği ve bu problemlerin çözümünde fıkıh mirasımızla/geleneğimizle ilişki biçimimizin ne olması gerektiği konusunda yukarıda ele aldığımız üç yaklaşım da bünyesinde bir takım sorunları barındırmaktadır. Kanaatimizce gelenekle ilişki biçimimiz geleneği “yok sayan”, “kutsayan” ya da “kullanan” bir yaklaşım biçimi olmayıp “yeniden üreten” bir yaklaşım olmalıdır.

(i) Fıkıh problemlerini doğuran ana sebepleri göz önünde bulundurmak.

Günümüzdeki fikhî-iktisadî problemlerinin bir kısmı küresel sebeplere dayanmaktadır. Bu anlamda; dini yok sayan/kutsalı dışlayan seküler yaşam tarzı, dünyada “süper” güçlerin adaletsiz bir yapı kurmuş olması, İslam ülkelerinin halen fiilî sömürü altında olması, adaletsiz gelir dağılımı, vb. ana problem sebeplerini bertaraf etmeye yönelik stratejiler geliştirmeden yalnızca problemin kendisiyle uğraşmak uzun vadede kalıcı çözümlerin üretilmesine engel teşkil edecektir. Örneğin bütün bir iktisadî sistemin İslamî bakış açısıyla dizayn edilmediği bir ortamda yalnızca “faizsiz bankacılık modeli” uygulamaya çalışmak, başarılı sonuçlar vermeyecektir.

Bugün artık bir fıkıh problemini çözmenin yalnızca fikhî bir iş olmadığı kavranmalı, olayın itikadî, ahlakî, siyasi pek çok boyutu hesaba katılmalıdır. Örneğin “internet üzerinden izinsiz program indirmenin hükmü” araştırılırken meseleye yalnızca bu olaya odaklanarak bakmayıp; “kul hakkı kavramı”, “internet gerçeği” vb. meseleleri de hesaba katmak gerekir.

- (ii) Problemi doğru tanımlamak için uzmanlık gerektiren bilgilere başvurmak.

Günümüz fikhî-iktisadî problemlerinin büyük bir kısmı geleneksel fıkıh ilminde yer alanlardan farklı bir yapıda ortaya çıkmaktadır. Gelenekte yer alan akit tiplerinin değişmesi, yeni akit türlerinin ortaya çıkması, söz konusu problemlere ilişkin çözüm geliştirirken ekonomi alanında uzman olan kimselere başvurulmasını zorunlu kılmaktadır.

- (iii) Fıkıh mirasımızla ilişki biçimimizde “yok sayan” veya “kutsayan” bir anlayış yerine “anlamaya çalışan” ve “yeniden üreten” bir bakış açısıyla hareket etmek.

Modern dönem fıkıh sorunları, “fıkıh mirasımız yokmuş” gibi yapılarak çözülemez. On dört asırlık birikimi baypas edip doğrudan nasslara müracaat etmek, on dört asırlık tecrübeyi heder etmektir. Her şeyden önce bu, Müslüman kamuoyu nezdinde, üretilen çözümlerin meşrûiyeti problemini gündeme getirir. Ayrıca, fıkıh mirasının yok sayılması, probleme çözüm arayanların, başka kültürlerin ürettikleri çözümler karşısında kendi değerlerine olan güveni sarsacak ve bu durum farkında olarak ya da olmayarak Müslümanları başkalarının uydusu konumuna düşürecektir.

Çağdaş fikhî-iktisadî problemlerin çözümünde fıkıh mirasını dikkate almak, hiçbir zaman söz konusu mirası kutsamak, eleştirilemez, değiştirilemez kabul etmek anlamına gelmemelidir. Zira fıkıh mirasımız, kaynağı vahye dayanmakla birlikte beşerî bir çabanın ürünüdür. Bir beşer ürünü olması hasebiyle “masum / hatasız / la yuhtî” değildir.

Fıkıh mirasımızla olan ilişkimizde özellikle üzerinde icma gerçekleşen hükümler konusunda duyarlı davranılmalı, icmaya aykırı “yeni ictehadlar” ileri sürmenin, geçmişteki bütün bir tarihi yanlışlamak anlamına geldiği unutulmamalıdır. Fıkıh mirasımız içindeki ihtilaf alanı ise birer rahmet ve genişlik olarak görülmeli; tartışma, ayrılık ve ötekileştirme sebebi kılınmalıdır.

- (iv) Fıkıh mirasımızı anlamaya çalışırken “toptancı yaklaşım” yerine “analitik” bir bakış açısıyla hareket etmek.

Fıkıh mirasımızda yer alan hükümlerin tümü aynı düzey ve düzlemde değildir. Bu kapsamda yer almak üzere ilgili literatür okunurken şu hususlardaki ayrımların farkına varmak gerekir:

Delili nass (Kur’an ve sünnet) olan hükümler ile delili nass olmayan (kıyas, maslahat vb.) hükümler,

Sabit hükümler – değişken nitelikli hükümler,

Örfe dayalı olan hükümler – örfeye dayalı olmayan hükümler,

Genel kural niteliğindeki hükümler – istisnâ niteliğindeki hükümler,
İlke / prensip / kural – Uygulama / örneklendirme / tatbikat.

Genel bir yaklaşımla söylemek gerekirse delili nas olmayan, örfe dayalı olan, istisna niteliği taşıyan ve genel kuralın uygulaması kapsamında yer alan hükümlerin değişebileceği söylenebilir.

(v) Geleneği “usulleriyle birlikte” ele almak

Gelenekte yer alan fer’î çözümleri, onları doğuran “usul-i fıkıh” ve “usul-i mezheb /fetva usulü” zeminlerinden kopararak kendi ulaşacağımız sonuca adapte etmek sağlıklı bir yaklaşım değildir. Gelenekte yer alan herhangi bir çözümü ele alırken; o çözümü üreten usulî süreçleri, hikmet-i teşri boyutunu ve şeriatın maksatlarını dikkate alarak değerlendirmemiz gerekir.

(vi) Fıkıh mirasımızın temel kavramlarını tümevarımsal bir biçimde tespiti çalışmak

Geleneksel fıkıh mirasının üzerine dayandığı sosyal atmosferi dikkate almaksızın yalnızca normatif hükümleri hazır olarak almak yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Söz gelimi fıkıh mirasımızın “para”, “mal”, “piyasa” vb. konulardaki temel yaklaşımlarını makro düzeyde belirlemeksizin yalnızca cüz’î-tikel normatif hükümleri ele almak yanıltıcı sonuçlara yol açacaktır. Bunun için günümüzde ekonominin temelini oluşturan bir takım kavramlar konusunda geleneksel mirasımızın tam olarak ne söylediği ve bunu hangi zemine dayanarak söylediğini tespit eden tümevarımsal çalışmalar yapılmalıdır. Örneğin geleneksel bir fıkıh kitabında kumaşın “misli” değil “kıyemi” bir mal olarak kabul edilmesi, o günün piyasa şartlarında mevcut olan kumaş olgusuyla doğrudan ilgilidir. Yine meselâ piyasada adı “dirhem” olan birbirinden farklı paraların bulunması, faiz, zekât, sarf vb. işlemler üzerinde etkili olabilmektedir.

(vii) Fıkıh mirasımızda güncelleştirmeler yapmak

Günümüz Müslümanlarının fikhî-iktisadî sorunlarının çözümünde fıkıh mirasında yer alan çözümlerin “aynen ve bütünüyle” işlevsel kılınması mümkün değildir. Bununla birlikte ictihada dayalı hükümlerin gerisinde yer alan bakış açıları, ilke ve prensipler tespit edilerek bunların uygulamaları güncelleştirilebilir. Bunu, Hanefî fıkıhı üzerinden bazı örneklerle açıklamaya çalışacağız.

(i) İlkelerin (kavâid – zavâbit) güncellenmesi:

Söz gelimi geçmişte, bir standart oluşturmanın mümkün olmaması sebebiyle, Hanefîler bir satım akdinde malın vasıflarının satım bedeli içinde

ayrıca bir karşılığının bulunmayacağını belirtmişlerdir.⁶⁷ Geçmişte, vasıflara değer biçme noktasında bir standart geliştirilmediğinden buna dair bir piyasa oluşmadığından kabul edilen bu ilke günümüzde bir standartın söz konusu olduğu alanlarda değiştirilebilir.

Yine Hanefî mezhebi, menfaatlerin ancak bir akitle ücrete konu olabileceğini, akdin bulunmadığı durumlarda menfaatin itlafi sebebiyle bir tazminat ödenmeyeceğini belirtirler.⁶⁸

Aynı şey “altın ve gümüş kendi cinsiyle değiştirildiğinde işçilik ve kalitenin herhangi bir kıymeti yoktur” ilkesi için de söz konusu edilebilir.⁶⁹

(ii) İlkelerin uygulanmasının güncellenmesi:

Bazı ilkeler, genel – geçer ve zaman üstü olmakla birlikte bu ilkelerin uygulanışı, zaman ve şartlara göre değişebilir. Buna dair şunları örnek verebiliriz:

“Tarafları anlaşmazlığa götüren belirsizlikler akdi fâsid kılar”⁷⁰ genel ilkesinin fıkıh literatüründe uygulandığı hususların bugün de tarafları anlaşmazlığa götürüp götürmediği yeniden değerlendirilmelidir. Örneğin kurbanlık hayvanın birim kilo fiyatı üzerinden satılması geçmişte bu gerekçeye binaen fasid kabul edildiği halde günümüzde farklı değerlendirilmelidir.

“Ma’dûmun bey’i bâtıldır”⁷¹ genel ilkesi esas alınmalı, ancak neyin ma’dûm olup olmadığı güncellenmelidir.

“Tazmin yükümlülüğü üstlenilmeyen şeyden kâr elde edilemez”⁷² ilkesi esas alınmalı, ancak hangi durumlarda tazmin yükümlülüğünün üstlenildiği yeniden değerlendirilmelidir.

(iii) Hükümlerin güncellenmesi:

Örfün, şartların değişmesine bağlı olarak değişebilecek hükümler güncellenebilir. Buna şu hususları örnek verebiliriz:

“Sanatkârın âlet-edevâtına zekât gerekmez”. Geçmiş dönemde, sanakârların kullandıkları âlet ve edevât basit birkaç el makinesinden ibaretti. Oysa günümüzde üretim, trilyonluk üretim tesisleri ve fabrikalarda gerçekleştirilmektedir. Geçmişte hükme konu olan durum ile günümüzdeki tamamen farklıdır. Hal böyle iken bütün bu üretim tesislerini zekât dışı kabul etmek, zekâtın konuluş amacına aykırı sonuçlara yol açabilecektir.

⁶⁷Ebubekir el-Merğînâni, *el-Hidâye*, II, 34.

⁶⁸Muhammed b. Ahmed b. Ebu Selh es-Serahsî, *el-Mebcut*, XI, 27.

⁶⁹Serahsî, *age*, XIV, 4.

⁷⁰Merğînâni, *el-Hidâye*, III, 24.

⁷¹Serahsî, *el-Mebcut*, XII, 138; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanai*, V, 138; Merğînâni, *el-Hidâye*, III, 70, 77.

⁷²Serahsî, *el-Mebcut*, XI, 154; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanai*, V, 237; Merğînâni, *el-Hidâye*, III, 12-13.

“Devletin fiyatlara müdahale etmesi uygun değildir” ilkesi de⁷³ piyasanın tabii bir seyirde devam ettiği durumlara özgü olup anormal durumlarda devletin haksızlığı önlemek adına müdahalesi uygun görülebilir.

“Kendi arazisinden çıkan ürünü veya bir başka şehirden getirdiği ürünü depolayan/istifleyen kimse *karaborsacı* (muhtekir) değildir”⁷⁴ şeklindeki hüküm, bu hükmün konulduğu bağlam açısından anlamlı olsa bile günümüzde halkın ihtiyaç duyduğu ürünleri dışarıdan ithal ederek, halkın bu ürünlere ihtiyacını sömürmek, bu yolla sun’î fiyat artışlarına sebep olmak, sosyal devlet ilkesi gereğince devletin müdahale etmesini gerektirebilir.

“Bir müslümanın, gayri müslimlerin ibadethane olarak kullanmaları için yahut meyhane vb. işlerde kullanılmaları için dükkânını onlara kiraya vermesinde bir sakınca yoktur”⁷⁵ şeklindeki hükümler de kamu yararı, toplumsal ahlak, dinin korunması gibi amaçlar sebebiyle farklı değerlendirilebilir.

Bu hükümleri daha da çoğaltmak mümkün olup amaç yalnızca konuya dikkat çekmektir.

Sonuç

Günümüz fikhî-iktisadî sorunlarının fıkıh perspektifinden bireysel ya da kurumsal bir değerlendirilmeye tabi tutularak ortaya konulacak çözüm ve tekliflerde; meşrûiyet sorununun aşılması, Müslüman kimliğinin erozyona uğramasının önlenmesi, on asrı aşan fıkıh mirasına arkaik ve arkeolojik bir kalıntı muamelesinin yapılmasının önüne geçilmesi ve bu yönde ortaya konacak çözümün geniş kamuoyu nezdinde tatminkârlık sağlaması, söz konusu çözümlerin geleneksel fıkıh mirasımızla ilişkilendirilmesine ve bu ilişkilendirmenin de sağlıklı bir prosedüre bağlanmasıyla mümkündür.

Geleneksel fıkıh mirasımızla “bütüncül”, “organik”, “sağlıklı” bir ilişki kurmamızın yolu –kanaatimizce- “mirasımızı anlamak” ve “mirasımızı yeniden üretmek / güne adapte etmek” adımlarından geçmektedir.

Fıkıh mirasımızda yer alan normatif çözümleri anlamının üç basamağı bulunmaktadır:

- (i) Normatif çözümlerinin dayandığı sosyal, ekonomik, siyasî zemini tespit etmek,
- (ii) Normatif çözümlerin dayandığı usulleri tespit etmek,
- (iii) Normatif çözümlerin gözettiği hedefleri tespit etmek.

⁷³Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 377.

⁷⁴Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 377.

⁷⁵Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 378.

Geleneği yeniden üretmenin de üç basamağı bulunmalıdır:

- (i) Günümüzün sosyal, ekonomik, siyasî şartlarını tespit etmek,
- (ii) Gelenekten güne taşıyacağımız hükümlerin usulî alt yapısını (yalnızca usul-i fıkıh anlamında değil aynı zamanda fetvaya ilişkin prosedürel alt yapıyı da gözeterek) tesis etmek,
- (iii) Geleneğin sükût geçtiği meselelerde usulî alt yapı dikkate alınarak Müslüman toplumun maslahatını gözetecek ve Şâriin amaçlarını gerçekleştirecek yeni hükümler ortaya koymak.

Ümmet olarak “redd-i miras” veya “mirasyedi” konumundan çıkarak mirasımızı geliştirip güncelleştirme sorumluluğu bizi beklemektedir.

Kaynakça

- el-Bâz, Abbas Ahmed, “Davâbitü'l-ictihad fî fıkhi'l-muâmelâti'l-muâsıra”, *el-Mu'temerü'l-ilmî es-senevî*, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Amman.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (1987), *el-Câmiu's-sahîh*, tahkik Mustafa Dîb el-Buğa, Dâru İbn Kesir, Beyrut.
- Garaudy, Roger (2007), *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Pınar Yayınları, 2007, İstanbul.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed (?), *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, Dâru'l-fıkr, Beyrut.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin (1968), *el-Muğnî*, Mektebetü'l-Kâhire, Kahire.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (2009), *Sünenü İbn Mâce*, Dâru'r-risâle el-âlemiyye.
- el-Kâsânî, Alâeddin Ebubekir bin Mesud bin Ahmed 1986), *Bedâiu's-sanai*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut.
- Kavak, Özgür (2009), “Dünyevî Bir Fıkıh İnşasına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usulü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi”, *MÜİF Dergisi*, sayı 37, s. 35-72.
- Kaya, Eyyüp Said (2001), Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlal, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kaya, Eyyüp Said Kaya, “Telfik”, *DIA*, XL, 401-402.
- Mahmud Hâmid Osman (2001), *el-Kâmusu'l-mübîn fi'stulâhâti'l-usûliyyîn*, Dâru'z-zâhim, Riyad.
- el-Merginânî, Ali bin Ebubekir bin Abdülcelil (?), *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Öztürk, Mustafa (2010) “Dinî Hükümlerin Kaynağını Kur'an ile Sınırlandırma Eğiliminin Kaynakları ve Tutarlılığı”, *Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*, İsam Yayınları, s. 13-67.
- es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl (1993), *el-Mebcut*, Dâru'l-marife, Beyrut.
- ez-Zerkâ, Mustafa Ahmed(1967), *el-Medhalü'l-fıkhiyyü'l-âmm*, Dımaşk.

İnternet Siteleri

- <http://www.ihvanlar.net/2012/08/08/kredi-karti-kullanmak-caiz-midir-2/>.
- <http://www.fetvameclisi.com/fetva-kredi-karti-caiz-olabilir-mi-47330.html>.
- <http://www.fetvameclisi.com/fetva-hangi-sigortalar-yaptirilir-48114.html>.
- <http://ifta.ly/web/index.php/2012-09-04-09-55-16/2012-10-16-13-24-07/1951-2014-02-03-07-53-40>.
- <https://www.google.com.tr/webhp?sourceid=chrome-instant&cion=1&espv=2&ie=UTF->

8#q=%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D
8%AD%D8%A9%20%D9%81%D9%8A%20%D8%A7%D9%84%D
9%85%D9%86%D8%A7%D9%81%D8%B9%20%D9%88%D8%A7
%D9%84%D8%AE%D8%AF%D9%85%D8%A7%D8%AA

<http://www.tkbb.org.tr/sorularla-katilim-bankaciligi#945>.